

TANRI SÛRETİNDE YARATILMA: İSLÂM KELÂMINA DAİR BİR ARAŞTIRMA*

William Montgomery WATT
Çev: Hüseyin KAHRAMAN

Yrd. Doç. Dr., U.Ü.İlahiyat Fakültesi
Hadis Öğretim Üyesi

1

Suriye ve Irak'ın fethinden sonra geçen yaklaşık iki asırlık ilk şekillenme dönemi içinde yeni dinin, bu topraklardaki kadîm kültürün sahip olduğu bilgi mirasının özünü kendinde toplamış olduğu, günümüzde batılı İslâm araştırmacıları arasında genel kabul görmüş bir düşüncedir. Kur'ân kendine has bir yaklaşımla Yahudilik ve Hıristiyanlığa ait en önemli bilgileri zaten sunmaktaydı. Fakat bu, ilk aşamada Mekke ve Medine'nin sınırlı ufuklarına uyan bir sunum idi. Fetihler ve fethedilen yerlerde yaşayan pek çok insanın daha sonra din değiştirip Müslüman olması, farklı bir durumun ortaya çıkmasına neden oldu. Yeni Müslüman olan bu insanlar, eskilerine göre daha kültürlü ve dinî konularda farklı tasavvurlara sahip idiler. Zamanla kendi düşüncelerini İslâm'a sokmanın bir yolunu buldular. Tek yapmaları gereken, kendi düşüncelerini uydurdukları bir hikâye ile Muhammed'e söyletmektir. Bu hikâyeler, toplumun vahye dayalı yönünü teşkil eden hadislerin çok büyük bir kısmına nüfûz etmiştir. Bu metotla Yahudi ve Hıristiyanlara ait tasavvurlar, Gnostik ve diğer gayr-i İslâmî düşünce ve uygulamalar İslâm'a sokulmuştur. Nitekim Muhammed ümmetini, aslında Hıristiyanlara ait "Rabbî Duası"nı okumaya teşvik eden biri olarak tasvir edilmektedir.¹

İslâm'ın Orta Doğu'nun kadîm kültürünü kendinde toplaması ve bu kültürün tek taşıyıcısı olmaya çalışması ile ilgili bu süreç, büyüleyici bir çalışma konusu olarak hep dikkat çekmiştir ve çekmeye de devam etmektedir. Bununla birlikte biz bu çalışmamızda, konunun sadece küçük bir yönünü ele alacağız. Tekvîn'de yer alan "Tanrı'nın insanı kendi sûretinde yarattığı" fikrinin İslâm'a sokulması yönünde bir teşebbüste bulunulmuştur. Şiddetli bir muhalefet ile karşılaşan bu düşüncenin, bazı değişikliklerin ardından Sünnî görüş tarafından reddedildiği söylenebilir. Bu konuda Müslümanlarca benimsenen farklı kanaatlere kısa bir bakış, muhtemelen bazı kelâmî konulardaki gelişmelerin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Muhtemelen Yahudilik veya Hıristiyanlık geçmişi bulunan bir Müslüman, Muhammed'in bir defasında "*Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı*" dediğini nakle dince ilk adım atılmış oldu. Bu hadisin bir mühtedî tarafından uydurulduğu nokta-

* Bu makâle, W. Montgomery Watt'ın İslâmî ilimlerle ilgili çeşitli yazılarının toplandığı *Early Islam, Collected Articles* (Edinburg 1990) isimli kitabın 94-100 sayfaları arasında yer alan "Created in His Image: A Study in Islamic Theology" başlıklı yazısının tercümesidir.

¹ I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 386. 9.50 no'lu not, *Ihyâ* (Kahire 1316), I, 53'teki şiiirin bir mısrası gibi görünmektedir.

sında doğrudan olmasa da dolaylı delillerin olduğu kesindir. Bu dolaylı deliller, hadis üzerinde daha sonra yapılan çalışmaların izahı için gereklidir. Bunlar İbn Kuteybe (ö. 855) gibi daha sonra gelen müellifler tarafından da açıkça benimsenmiştir. Tekvîn'den alınan düşüncenin bu basit formu M. 700 yılından hemen sonra hadis olarak tedavüle çıkmış olmalıdır.

İkinci adım hadisin, "sûratihî" ibaresinde yer alan "he" zamirinin Âdem'e delâlet ettiği yönündeki iddiayı destekler tarzda yeniden yorumlanmasıdır. Bu durumda hadis, "Allah, Âdem'i Âdem 'imajında' veya 'formunda' yarattı" mânâsına gelir.² (Bu kelimelerin Arapça'daki karşılığı "sûret" kelimesidir. Bu kelimenin Tekvîn'de geçen "imaj" kelimesinden ziyade "form" ile tercüme edilmesi, genellikle daha uygun olmaktadır. Bu kelime bazı bağlamlarda "yüz" mânâsına da gelmektedir). Bu yeni yorum tarzı hadisin anlamının, üçüncü adımı oluşturacak şekilde genişletilmesinden önce ortaya atılmış olmalıdır. İbn Kuteybe'nin de ifade ettiği gibi kelimelerin bu şekilde yorumlanması ile ilgili temel zorluk, çok fazla mânâyı ihtiva etmemesidir. Daha sonra gelen müellifler, çeşitli şekillerde bu itirazla uğraşmışlardır. Bu itirazlar içinde en başarılısı, hadisin "Âdem'in cennette, daha sonra yeryüzünde sahip olduğu şeklin tıpa tıp aynısıyla yaratıldığı" mânâsına geldiğini ifade eden görüştür.³ Burası açıktır. Gerçekten de hadisin bu yorumu, İslâm dünyasında gerçekten var olan veya olması muhtemel değişik düşüncelerin reddi anlamına gelecektir. Bu yorum aynı zamanda, cennetten kovulduğu zaman yılan ve tâvus gibi Âdem'in de değişime uğradığını, fiziksel ve embriyolojik olarak doğal aşamalardan geçmek suretiyle hayat bulduğunu ve olgunlaşabilmek için gelişime uğramak zorunda kaldığını da red mânâsına geliyordu. Hatta bu yorum, "insanlık formu veya düşüncesi, insan zihninin sadece bir soyutlamasıdır" şeklindeki kanaatin de reddi kabul edilebilir.⁴ Bu düşünceleri savunanlar ve daha entelektüel Müslümanlar için bu yorum, itiraz edilebilir gördükleri "Allah Âdem'i kendi (Allah) sûretinde veya şeklinde yaratmıştır" iddiasıyla mücadele etmenin de tatmin edici bir yoludur. Fakat bu şerh ile ilgili böyle inceliklerin, sıradan insana hitap etmesi zordur.

Bu sebeple merkezî görüşe mensup veya muhafazakâr insanların -ki bu görüşler, sıradan Müslümanların ve genellikle hadisçiler denilen kişilerin bakış açısına yakındır- alternatif bir açıklama getirmiş olduklarını görmek şaşırtıcı değildir. Hadisçiler, hadis nakli ile uğraşan yegâne insanlar değildi. Fakat, daha sonra gelen hadis tenkitçileri tarafından güvenilir kabul edilenler de yine bu hadisçiler olmuştur. Buna üçüncü adım denilebilir. Müslümanlar, Allah'ın Âdem'i kendi sûretinde yarattığı iddiasını kabul edip bu meseleyi Yahudi ve Hıristiyanlar gibi anlayınca, ikinci adımın atılmasına neden olan daha entelektüel insanlar gibi bu

² İbn Kuteybe hadisin, varsayılan ilk formu ile ilgili bu ameliyeyi kelâmcılara izafe etmektedir (*Tevlû muhtelifî'l-hadıs*, Kahire 1908/1326, 277). Krş. Kastallânî, *Buhârî Şerhi*, İsti'zân, 79/1; Nevevî, *Müslim Şerhi*, Birr, 45/115.

³ Krş. Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 74-76. Bağdâdî, Âdem'in gelişimini tamamlamış olarak yaratıldığını, sperm-den oluşmadığını belirtir.

⁴ Fahrüddîn er-Râzî, *Esâsü't-takdîs* (Kahire 1354/1935), 84-86.

hadisçilerden bir kısmı da büyük ihtimalle rahatsız olmuş olmalıdır. Bu üçüncü adım atıldığı tarihte ve muhtemelen M. 750⁵ yılından kısa bir süre önce, bu reddedilebilir iddiayı yalanlamak için yardımcı olabilecek hadis tenkidi ilmi mevcut değildi. Diğer pek çok yerde ve dönemde olduğu gibi bir söz, hikâye ya da bir yalan bir kere tedavüle çıktı mı, artık sadece bir yalanlama onu durduramaz. Böylece insanın Tanrı şeklinde yaratıldığı düşüncesinin muhalifleri, bu mânâyâ delâlet etmemesi için, kelimeleri yeniden yorumlayacak ustaca bir yol buldular.

Bu metot kelimelere, Arapça'daki "sûratihi" kelimesinde yer alan "he" zamirinin Allah'a ve Âdem'e değil de üçüncü bir şahsa izafe edilecek şekilde bir bağlam atfetmeyi içeriyordu. Böylece Muhammed'in "Allah, onun ve ona benzeyenlerin yüzünü çirkinleştirisin, demeyin. Çünkü Allah, Âdem'i onun şeklinde yaratmıştır" tarzında bir emir veya öğüt verdiği iddia edilmiş oluyordu. Bu hadisin bir varyantı "Eğer birine vurursanız yüzünden sakının. Çünkü Allah Âdem'i onun şeklinde yaratmıştır" tarzındadır.⁶ Buradaki "onun" zamiri doğal olarak beddua edilen veya vurulan adama delâlet edecektir. Beddua edilmesi durumunda da yasağın hikmetinin, insanların Âdem'e ve peygamberlere beddua etmesini engellemek olacağı söylenebilir.⁷ Hadisin yüze vurulmaması gerektiğini ifade eden formu, küçük bir hikâye içine yerleştirilmiştir. Bu hikâyeye göre Muhammed kölesinin yüzüne vuran bir adamın yanından geçerken "Yüzüne vurma. Zira Allah Âdem'i onun şeklinde yaratmıştır" demektedir.⁸ Hadisin bu şekli, daha sonraki dönemlerde en yaygın hale gelmiş versiyonudur ve en geç 875 yılı civarında tedavüle olmalıdır (çünkü İbn Kuteybe 885 veya 889'da vefat etmiştir). Fakat bu versiyon, İbn Huzeyme (ö. 923) tarafından dikkate alınmamıştır. Buna karşın iki asır sonra Gazâlî, hadisin kendi döneminde bilinen formunun bu versiyon olduğunu îmâ eder. Bu kesinlikle, sıradan insanın hoşuna gitmesi en muhtemel versiyon idi. Çünkü müphem kelimelerle net ve zararsız mânâlar ifade edecek tarzda ve kolayca tasavvur edilebilecek bir bağlam ihtiva etmekteydi. Aydın Müslümanlar için ise bu, biraz anlamsız kalıyordu. Nitekim, konu Fahrüddîn er-Râzî (1209) tarafından ihtimamla incelenirken hadisin tamamıyla ihmal edilmiş olması şaşırtıcı değildir.⁹

⁵ Bu tarih, Joseph Schacht'in teorisinden birtakım çıkarımlarda bulunarak hadislerin isnâdlarından hareketle ulaşılmış bir tarihtir. İbn Huzeyme tarafından nakledilen (*Tevhîd*, Kahire 1354/1935, 26-9) hadislerden, gerçek ismin 148/765'de vefat eden (diğer râvîler de yaklaşık bu tarihte vefat etmiştir) Medinelî Muhammed b. Aclân olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber, isnâdda ondan önce yer alan isimler de rivâyeti, daha sonraki formuna benzer bir şekilde biliyor olabilir. Ayrıca şu da dikkate değerdir: İbn Huzeyme, İbn Aclân rivâyetinde Hz. Âdem'in yaratılmasından bahsedilmediğini belirtmektedir. Bu da bizi, bu ilâveden daha sonraki neslin sorumlu olduğu sonucuna götürür. Ancak görünen odur ki, İbn Aclân'dan gelen çeşitli tarikler, bu görüşe ters düşmektedir.

⁶ İbn Huzeyme, a.y.; *Müslim*, Bir, 45/115.

⁷ Fahrüddîn er-Râzî, 83.

⁸ İbn Kuteybe, a.g.e., 277; Gazâlî, *İmlâ'* (*Zebîdî'nin İthâfu's-sâde'sinin hâmişinde*), I, 219. Ayrıca bkz. F. Jabre, *Notion de la Ma'rifa chez Ghazali* (Beirut 1958), 204.

⁹ Krş. yukandaki 4. dipnot.

Dördüncü adım denilebilecek aşama, hadis tarihinde bazı hadisçilerin, (bizim burada ikinci ve üçüncü adım olarak nitelendirdiğimiz) orijinal Yahudi-Hiristiyan anlayışının kısmen veya şekil değiştirerek benimsenmesine engel olma teşebbüslerini ihtiva etmektedir. Bu dördüncü adımın atılmasına sebebiyet verenler, İslâm'a herhangi bir şekilde ihanet etmiş veya Yahudiliğe ya da Hiristiyanlığa dönmeyi savunan kişiler olarak düşünülmemelidir. Bunlar İslâm içinde yer alan ve genelde "teşbîh" veya "antropomorfizm" denilen belirli bir eğilimin temsilcileridir. Bu durum kısmen de olsa, marjinal Yahudilik ve Hiristiyanlıkta varlığını sürdüren ve bu dinlere tamamen adapte olamamış oldukça basit düşüncelerin İslâm içinde ısrarla savunulduğunu gösterir. Antropomorfizme meyleden bu hadisçiler arasında bu hadisin "Allah Âdem'i kendi (Âdem) şeklinde, altmış zirâ uzunluğunda yarattı" tarzında başlayan yeni bir formu ortaya çıktı.¹⁰ Âdem'i oldukça büyük bir melek¹¹ şeklinde düşündüren bu hadis, çalışma konumuzun dışındadır. Biz sadece, "altmış zirâ uzunluğunda" ziyadesinin; hadisteki temel kısmın, kendisine vurulan veya beddua edilen kişiye izafe edilmesine engel olacağına dikkat çekmekle yetineceğiz.

Hadisin bu versiyonu zamirin, vurulan veya beddua edilen adama hatta Âdem'in bizzat kendisine izafe edilmesine engel olma hususunda aynı sonucu verecek diğer versiyonları ile aynı kategoriye konulabilir. Bu versiyonların en basit formunda "Rahmân" kelimesine yer verilir: "Allah Âdem'i Rahmân sûretinde yarattı".¹² Bir diğer versiyon da "Benî Âdem, Rahmân sûretinde yaratılmıştır" ibaresiyle, insanın yüzüne beddua etmenin yasaklandığını doğrular mâhiyettir.¹³ "Rahmân" kelimesine yer veren bütün versiyonlar, "şekil" veya "sûret"in Allah'a izafe edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bu durumun kabul edilmesi dahi tartışmayı bitirememiştir. Çünkü bazılarına göre Rahmân'ın sûreti, Tanrı'nın kendisinde bizzat var olduğu veya isbât-ı vücûd ettiği sûret değildir. Aksine bu sûret, O'nun katında bulunan bir sûrettir. Nitekim Tanrı katında, yarattığı diğer şeylere ait sûretler ve modeller de bulunmaktadır.

Hadisçiler arasında "Âdem'in Tanrı sûretinde veya şeklinde yaratıldığı" yönündeki standart yorumu benimseyen bir grup varlığını sürdürmüştür. Bu grubun temsilcilerinden biri de Hanbelî kelâmcı İbn Batta'dır (ö. 997). Onun akîdesinde hadisin "yüze beddua etmeyi yasaklayan" versiyonuna küçük bir atıf vardır. He-

¹⁰ *Buhârî*, İsti'zân, 79/1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 315. Buhârî'nin, aslında aynı hadisi farklı bir râvîden ve "kendi sûretinde" ibaresi olmaksızın naklettiğini belirtmek gerekir. Buna oldukça benzeyen bir hadis, Ahmed b. Hanbel, II, 323'de ve İbn Huzeyme, 29, 1-2'de de bulunmaktadır. Fakat Ahmed b. Hanbel rivâyetinin sonunda yer alan bir ifade, "altmış zirâ uzunluğunda" ibaresinin ziyade olduğunu düşündürmektedir.

¹¹ J. W. Sweetman, *Islam and Christian Theology* (London 1945), VI, 32 no. Burada Epiphanius, *Heresibus*, XIX, 4'e atıf vardır. Burada, Mukaddes İnsan veya Âdem hakkındaki kanaatler, muazzam boyutlarda bir melek olarak düşünülen Hz. İsa'ya izafe edilir.

¹² İbn Kuteybe, 278.

¹³ İbn Huzeyme, 27. Krş. Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr* (Kahire 1322/1904), 24, 34 (W. H. T. Gairdner tercümesi, 65, 75 vd.); Fahrüddîn er-Râzî, 87. Bu versiyonlar genelde İbn Ömer'e izafe edilmektedir.

men sonra da Muhammed'in "Allah'ı şöyle şöyle gördüm" dediği bir başka hadis gelmektedir.¹⁴

Bütün bunlar, "Tanrı'nın Âdem'i kendi sûretinde yarattığını" ifade eden hadisin tarihini ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Buradaki sunum tarzı, büyük oranda hadisin gelişimi hakkında Batı'da ortaya atılan en son teorilere göre şekillenmiş kanaatlere dayandırılmış olsa da, temel noktaların IX. yüzyılda İbn Kuteybe tarafından söylenmiş olduğu kayda değer bir husustur ve İbn Kuteybe'ye genelde bir hadisçi gözüyle bakılır.

II

Şimdi de bu geniş entelektüel çabanın arkasında yatan hususu incelemeğe çalışacağız. Zekice hazırlanan bu çalışmalar, neden bu önemsiz noktaya yönlendirilmiştir? Konuya neden bu kadar ilgi gösterilmiştir? "İnsanın Tanrı şeklinde veya sûretinde yaratılmış olduğu" anlayışına engel olmak, pek çok Müslüman için neden bunu ifade etme hakkından (*droit de cite*) daha önemlidir?

İbn Kuteybe'nin konu ile ilgili tavrına bakıldığında bu soruların daha önemli bir hâl aldığı görülür. O, hadisin bu versiyonlarını ve yorumlarını hemen hemen yukarıda zikrettiğimiz tarzda ele alır. Sonra bütün bunları tatmin edici bulmadığını sözlerine ekler. Zira İbn Kuteybe, Tevrat'ta Âdem'in yaratılış hikâyesini okumuş ve hadisin "bizzat Tanrı sûretinde" mânâsına geldiğini anlamıştır. Bununla beraber İbn Kuteybe lâfızda olağanüstü bir zorluk görmez ve antropomorfizm çağrıştırdığını düşünmez. Tanrı'nın nasıl eli olduğu düşünülüyorsa aynı şekilde "sûret" sahibi olduğu da düşünülebilir. O'nun eli insanın eline benzemez. Fakat biz eli olduğunu kabul eder ve bunu "bilâ keyf" yani varlığının tam şeklini izah etmeksizin düşünürüz.¹⁵ İbn Kuteybe'nin bu bakış tarzı, genel kabul görmüş İslâmî doktrinlere zarar vermeden hadisi, orijinal formu ve mânâsıyla İslâm'a kabul ettirmenin basit bir yoludur. Bu durumda, hadisin orijinal anlamının niçin kabul edilmediğini açıklamak daha da zorlaşmaktadır.

Bu probleme hemen cevap bulmaya çalışmadan önce, İslâm içinde "insanın Tanrı sûretinde veya şeklinde yaratıldığı" düşüncesini benimseyen bazı bid'at gruplarına ve kişilere göz atmak faydalı olacaktır. Mürcie'den kabul edilen ve 750 yıllarında yaşayan biri, Tanrı'nın insan sûretinde olduğunu ileri sürmüş ve bu görüşünü desteklemek için de Âdem'in Rahmân sûretinde yaratıldığına işaret eden hadisi delil getirmiştir.¹⁶ Yaklaşık aynı tarihlerde, Şîa'nın Râfiziyye veya İmâmîyye koluna¹⁷ mensup bazı kişiler de benzer görüşleri benimsemişlerdir.

¹⁴ H. Laoust, *La Profession de Foi d'Ibn Batta* (Şam 1958), 57 (tercümesinde s. 104). Cümlelerin başlangıcı, bu hadise kısa bir giriş mahiyetindedir ki, genelde böyle nakledilmektedir.

¹⁵ a.g.e., 279 vd. Hanbelîler, ki İbn Kuteybe bu gruba yakındır, genel olarak aynı görüşü benimsemiş görünmektedir. Krş. Laoust, a.g.e., 104, no: 4.

¹⁶ Bu şahıs, Şehristânî'nin *Milef*'inde (Kahire 1368/1948) I, 224'de, 'Ubeyd b. Mihrân el-Mukattib şeklinde geçer. Krş. Eş'arî, *Makâlât*, I, 153.

¹⁷ *Makâlât*, I, 34, 152 vd.; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 216; *Usûlü'd-dîn*, 74-76; Nevbahtî, 61. Bu görüş, Mukâtil b. Süleyman (ö. 767) tarafından ileri sürülmüş gibi görünmektedir. Mukâtil'den hemen sonra Hişâm b. Sâlim el-Câvâlikî ve onun öğrencisi Dâvûd el-Cevâribî gelmektedir. Mukâtil ve Ubeyd, Mücâhid'in (ö. 722) öğrencileridir.

Bunlar görüşlerini desteklemek amacıyla bu hadise ilâveten Kur'ân'dan bir âyeti¹⁸ de delil olarak kullandılar. Hıristiyanlıktan oldukça etkilenmiş bir başkası, Gulât-ı Şîa taraftarı bir Müslüman olarak tavsif edilmesine rağmen, İsa'yı mertebe olarak Tanrı'nın altında bir çeşit yaratıcı (demiurgos) olarak görmüş ve İsa'nın Âdem'i bizzat kendi sûretinde yarattığını iddia etmiştir.¹⁹ Bu ikinci görüş, yaygınlık kazanmamıştır. Ancak yine de hiç şüphesiz kaba hatlarıyla bir antropomorfizm görülmektedir ve bu gerçek, Âdem'in yaratılmasıyla ilgili hadis hakkındaki tartışma ve manüpülasyonun arka planında önemli bir yer tutmaktadır.

Sûret kelimesinin tamamen farklı bir kullanımı Müslümanlar arasındaki felsefî hareketlerde de görülmekteydi. Bu kullanım, Yunanlı filozoflardan yapılan tercümelere dayanmaktadır. Kelime bu bağlamda Aristoculuktaki "form" veya "eidos" kavramları yerine kullanılmış ve "cevherin zıddı" mânâsında düşünülmüştür. Bununla birlikte, kelâmî ve felsefî görüşler arasında birtakım etkileşimler de oluyordu. Meselâ filozof Kindî (ö. 866) "Rûh saflaştığı zaman temiz, parlak bir ayna gibidir ve yaratıcının nurundan gelen bir sûret ile birleşir" demektedir. Bununla Kindî muhtemelen insanın akıl ve zihnini kastetmektedir. Kindî'nin Yunan kaynaklarına dayandığı kabul edilse bile, bu cümlenin bizim hadisimizle olan yakınlığı dikkat çekmektedir.²⁰ Daha sonra İbn Tufeyl (ö. 1185) de benzer şekilde şöyle diyecektir: "Parlak bir yüzeyin güneşin ışığını ve sûretini yansıtması gibi bazı canlılar ve özellikle insanlar da rûhu yansıtır ve rûhun sûretiyle şekil kazanırlar". İbn Tufeyl, daha sonra da bunun, bizim hadisimizde işaret edilen husus olduğunu sözlerine ekleyecektir.²¹

Filozoflarla kelâmcılar arasında sûfler yer alır. Bu grubun dikkat çekici bir örneği de Hallâc'dır (ö. 922). Hallâc, insan ile yaratıcı arasında temelde bir zıtlık olmadığını iddia eder.²² Âdem, secde etmeleri için meleklere arz edildiğinde ilâhî bir sûrete sahip idi. Bu durum, saf olması durumunda insanın Tanrı ile olan gerçek benzerliğini temsil etmektedir.²³ Buna benzer anlayışların felsefî ve tasavvufî düşüncede oynadığı rolün dikkatle incelenmesi ilginç sonuçlar verebilir.²⁴ Ancak

¹⁸ Tîn 95/4. "Biz insanı en güzel şekilde (takvîm) yarattık". Bu hadis *Usûlü'd-dîn*'de "alâ sûratihî" şeklinde verilmektedir. Bkz. a.y.

¹⁹ Ahmed b. Hâit (ö. 841-6). Krş. Bağdâdî, *Fark*, 260 (Halkın tercümesi, 99 ve sonraki notlar); Hayât, *Kitâbü'l-intisâr*, Nyberg basımı, 223 vd. Tanrı'nın insan sûretinde olduğunu söyleyen diğer yazarlar, Mukanna' (ö. 779) ve Ebû Hulmân'dır (ö. 951). Krş. *Fark*, 243-246 vs.

²⁰ *Resâilü'l-Kindî el-felsefiyye* (Kahire 1369/1950), 276. Kindî, Yunanlı bir müellife atıfta bulunmaktadır ki muhakkık bu yazarın Pythagoras olduğunu söylemektedir. Kindî, sayfa 273'te "ruhun cevherinin ilâhî ve kutsal bir cevher olduğunu" söylemektedir. Öyle görünüyor ki bundan hareketle, parlak bir aynanın görülebilir bütün şeylerin sûretlerini kendinde bulunduması gibi ruh da, temizlendiği zaman, diğer bütün şeylerin sûretlerini kendinde bulunduran bir varlık olarak tasavvur edilmiştir.

²¹ Hayy b. Yakzân, (Cemîl Saliba ve Kâmil 'Ayyâd basımı, Şam 1358/1939), 83 vd; Krş. 116 vd.

²² Louis Massignon, *Passion d'al-Hallâj*, 527. Burada, Hallâc tarafından kullanılan çeşitli Kur'ân âyetlerine atıflar vardır.

²³ a.g.e., 485; krş. 599, Âdem'in sûretinin önceden takdir edilmesi. Sayfa 482'de Massignon, İmâmiyye kelâmcıları ile felsefeciler arasındaki tartışmaya atıfta bulunur. Felsefecilere göre sûret, "manevî bir şekil" mânâsına gelirken İmâmiyye mensupları bu kelimeyi "maddî görünüm" şeklinde anlamaktadır.

²⁴ Gazâlî'ye göre (bkz. *İmlâ*, I, 172) Şiblî (ö. 945), hadisin "Âdem, kendine has bir nitelikte değil Tanrı'nın isimlerine ve sıfatlarına uygun bir tarzda yaratılmıştır" mânâsına geldiğini iddia etmektedir. Bu anlayış, kelâmcılara daha yakın bir hareket tarzına delâlet etmektedir.

burada sadece, kelâmî çizginin felsefî ve tasavvufî çizgi ile -ki her ikisi de belli bir sonuca ulaşır- buluştuğu Gazâlî'ye kısa bir temas ile yetinilecektir.

Gazâlî'nin pek çok konudaki görüşleri komplekstir ve fark edilmesi zor ince ayrıntılar içerir. Bizim ele aldığımız bu hadisin yorumu ile ilgili görüşleri de farklı değildir. Zaman zaman kendi içinde çelişkiye düşüyor izlenimi uyandırır. Fakat ister böyle olsun isterse bakış tarzında bazı gelişmeler meydana gelsin, her halde bazı problemler içermektedir. Yüzüne vurulan köle ile ilgili kıssada geçen "kendi sûretinde" ibaresinin "Tanrı'nın sûretinde" mânâsına gelip gelmeyeceğini tartışmakla birlikte Gazâlî genel olarak, "Âdem'in Tanrı sûretinde yaratılmış olduğu" düşüncesini desteklemektedir.²⁵ Fakat böyle bir bakış açısının karşı karşıya olduğu zorlukların da farkındadır. Bazen "sûret" in, zâhirî bir sûret olmayıp melekût âlemine ait bâtinî bir sûret mânâsında anlaşılması gerektiğini söylemekle yetinir.²⁶ Bir başka yerde yani *İhyâ'*'nin eleştirisine verdiği dikkat çekici bir cevapta²⁷ ise, konu ile oldukça fazla ilgilenir ve "kendi sûretinde" ibaresinin "Tanrı'nın sûretinde" şeklinde yorumlanmasının iki açıdan doğru olabileceğini savunur. İlk olarak; eğer "Tanrı'nın sûreti" ifadesi, "Tanrı'nın katında olan bir sûret" mânâsına gelecekte insan, küçük bir âlem ve ufak çapta bir kâinat olarak düşünülebilir. Bu Gazâlî'ye göre tercih edilen görüştür.²⁸ İkinci olarak; eğer "Tanrı'nın sûreti" ifadesi kendisini karakterize eden bir mânâ taşıyorsa bu, aynen insan gibi O'nun da hayat sahibi olduğu, bildiği ve dilediğine delâlet eder ve bu sıfatların birleşiminin bâtinî sûreti oluşturduğu söylenebilir. Ancak bu durum, bâtinî sûretin Tanrı'nın zâtının bir parçasını veya bir yönünü oluşturduğuna delâlet eder. İşte bu İbn Kuteybe'nin hata yaptığı noktadır ki Gazâlî kendini bundan kurtarabilmiştir. Gazâlî, bu sıfatların hem Tanrı'ya hem de insana ait oldukları söylendiğinde benzerliğin sadece lâfızda kalacağını; aynı şekilde hem Tanrı'nın hem de insanın sûret sahibi olduğu söyleince de benzerliğin yine sadece lâfzî olacağını savunmaktadır. Tanrı'nın sahip olduğu sûretin zâhirî ve gözle görülebilir olduğunu varsaymak şüphesiz antropomorfizm (teşbîh) olacaktır.

Bu anlayış felsefe ve tasavvuftaki "insanın Tanrı sûretinde veya şeklinde olduğu" anlayışının altında yatan sebebe muhaliftir. Dolayısıyla Fahrüddîn er-Râzî örneğinde olduğu gibi, kelâmdaki hâkim eğilimin bunu reddetmek için harcadığı yoğun çabayı dikkate almamız gerekir.²⁹ Bu red hareketinin gücü ve Gazâlî'nin

²⁵ *İmlâ*, I, 219 vd. (Buradaki paragrafın tamamı Jabre, *Marîfe*, 204-206'da yer almaktadır). *İhyâ'*'da (IV, 251 vd. ve Jabre, *Marîfe*, 192 vd.), Gazâlî, insan ile Tanrı arasında bir benzerlik ve bir ilişkiden (münâsebet, müşâkelet), insanın görevinin Tanrı'ya benzemeye çalışmak ve Tanrı'nın ahlakıyla ahlâklanmak (tahalluk bi ahlâkillâh) olduğunu söyler. Krş. *el-Maksadü'l-esnâ*, kitabın çeşitli yerleri (Jabre, *Marîfe*, 196-203).

²⁶ *İhyâ'*, IV, 205 (Jabre, 189 vd.).

²⁷ *İmlâ*, I, 219-222. Paragrafın devamı 171-174'tedir.

²⁸ Krş. *Miškâtü'l-envâr*, 34 (tercümesinde 75). Burada Gazâlî, böyle yorumlanması durumunda hadisin gerçek versiyonunun "Rahmân sûretinde" şeklinde olacağını iddia eder. Fakat aynı eserin 7. sayfasında tamamiyle reddetmemek için hadisin "kendi sûretinde" şeklindeki versiyonunu nakleder.

²⁹ Krş. 4. dipnot. Cüveynî (Gazâlî'nin hocası), *İrşâd*, 93 (tercümesinde 155)'de, Hâşeviyye'yi red için, zaminin, beddua edilen adama veya Âdem'e delâlet ettiğini savunur. Daha erken bir dönemde Mu'tezile, teşbihe karşı güçlü bir muhalefet göstermiş ve basit bir sûret anlayışı benimsemiştir (Hayyât, *Intisâr*, 5, 7, 144-148).

tasavvufî bakış açısı ile Eş'arî kelâmcıları arasında hissettiği gerilimin derecesi, içine daldığı tartışmanın ayrıntılarında kendini gösterir. Burada cevaplamamız gereken soru, bu red hareketine neden neticede günü kurtarmak için baş vurulduğudur. Bu noktada İslâm (Hanbelîler hariç) neden Yahudi-Hıristiyan geleneğinden yüz çevirmişti?

Bu soruya "Tanrı insanın tamamen dışında ve mutlak olarak ondan farklıdır, şeklindeki görüş, temeli itibarıyla buna muhalif olan görüşten daha kuvvetlidir" tarzında kolay yoldan bir cevap verilemeyebilir. Eğer Tanrı'nın mutlak farklılığı, bir ele sahip olması ile bağdaştırılabiliyorsa bir sûrete sahip olması ile de kolaylıkla bağdaştırılabilir. Dengeyi "insanın Tanrı sûretinde olduğu" düşüncesinin benimsenmesi aleyhine bozan şey, sûret kelimesi ve bu kelimenin Kur'ân'da kullanılan türemişleridir.

Dikkate alınması gereken iki temel nokta vardır. Birincisi, Kur'ân'da Tanrı'dan musavvir yani "şekil verici", "şekil veren tek varlık" şeklinde bahsedilmesi ve bu "şekil verme" işleminin yaratma ve özellikle de Âdem'in yaratılması ile yakından ilişkili olmasıdır.³⁰ Buna göre eğer yaratma ve şekil verme işlemleri benzer veya birbirleriyle yakından ilişkili ise, sûret kelimesi "yaratılmış bir şey" izlenimi uyandırır ve dolayısıyla Tanrı için kullanımı uygun olmaz. Dikkate alınması gereken ikinci nokta ise, "sûret" kelimesinin "parçalardan oluşan bir şey"i düşündürme eğiliminde olmasıdır. Çünkü bu kelimenin kullanıldığı bir Kur'ân âyetinde "*Seni istediği sûrette yarattı*" denmektedir.³¹ Batılılar sûret kelimesini "birliğin temeli" olarak düşünse de Araplar, muhtemelen bu âyetin etkisiyle, "parçalardan mürekkep bir şey" şeklinde kabul etmiş görünmektedir. Tanrı'nın bir sûrete sahip olması, bu açıdan da uygun olmamaktadır.³²

Bu spesifik hususun incelenmesi bizi, İslâm düşüncesinde yer alan ve "Tanrı'nın mutlak farklılığı"ni savunanlarla "Tanrı ile insan arasında bir benzerlik olduğunu" iddia edenler arasında yaşanan derin tartışmalardan birine şahit kılmaktadır. Bu çalışma ayrıca bize göstermektedir ki, eğer önceki yorumlar hemen ses getirirse, asırlardır Kur'ân ile ilgili olarak yaşanan değişmez sıkıntılar kesin neticenin tespitinde önemli bir paya sahip olacaktır.

³⁰ A'râf 7/111; Mü'minûn 40/67 (Teğâbûn 64/3); Haşr 59/24; Âl-i 'İmrân 3/4. Beydâvî'nin, bu bölümün başlarında belirttiğine göre, Tanrı'nın yaratması ve sûret vermesi (tasvîr), meleklerle Âdem'e secde etmeleri yönünde emir verilmesinden öncedir.

³¹ İnfîtâr 82/8.

³² Taftazânî, *Commentary on the Creed of Islâm* (trc. E. E. Elder), 43; Tanrı "sûret verilmiş ve tasvir edilmiş" değildir. Çünkü bu mânâ, nicelik ve nitelik içerir.

TANRI SÛRETİNDE YARATILMA:
İSLÂM KELÂMINA DAİR BİR ARAŞTIRMA
CREATED IN HIS IMAGE: A STUDY IN ISLAMIC THEOLOGY
William Montgomery WATT
çev. Hüseyin KAHRAMAN

Most of the Orientalists believe that the Muslim's thought structure developed and took shape in the first two centuries, especially after the conquest of Syria and Iraq. These two countries were the center of science and culture before Islam. After the Islamic conquests, some of ancient dwellers in these countries preserved their beliefs when some of them converted to Islam. There is no doubt that, who converted to Islam transmitted ancient beliefs in their new lives. Thus, Muslims began to live side by side varied cultures. According to the Orientalists these men who were more cultivated and cultured than Muslims, had greatest share in development and taking shape through basic areas such as Islamic philosophy, mysticism, jurisprudence, theology and hadith. The author is assuming in this article that written in frame of same prejudgements, that some of hadiths were affected by these foreign cultures in sample of the "hadith of Sûrat". He depends in his assumes on the texts' differentiations of same hadith and claims some relation between these differentiations and narrator variations.

المستشرقون عامة يرون أن بنية الفكر الإسلامي عند المسلمين تطورت وتشكلت بخاصة خلال القرنين الاثنتين بعد فتح العراق وبلاد الشام. وهذان البلدان كانا مركزين رئيسيين للفنون والثقافة قبل الإسلام. وبعد الفتوحات الإسلامية أن بعض سكان هذين البلدين اعتنقوا الإسلام على مر الزمان في حين أن البعض الآخر منهم حافظوا على دياناتهم ومعتقداتهم القديمة. ولا شك أن الذين أسلموا من هؤلاء قد حملوا بعض القيم الاعتقادية في دياناتهم القديمة إلى حياتهم الجديدة. وهكذا احتك المسلمون بالثقافات المختلفة وبدؤوا يعيشون معها جنباً إلى جنب. ويرى المستشرقون أن هؤلاء نظراً لكونهم أثبت قدماء في الثقافة والفنون كان لهم الحظ الأوفر في تكوين وتشكيل الآراء المطروحة في مجال الفلسفة والتصوف والفقهاء والكلام والحديث. ويدعي المؤلف في هذا المقال الذي تمت كتابتها تحت ضوء الفرضيات المسبقة أن بعض الأحاديث تأثرت بهذه الثقافات الأجنبية وأن قسماً من الأحاديث نشأ بتمامه من هذه الثقافة الأجنبية، ممثلاً في ذلك بحديث "الصورة"، ويبين دعواه هذه على اختلاف الروايات في متون الحديث المروية بطرق عديدة، محاولاً ربط الاختلافات في متن الحديث باختلاف الرواة.

